

MIROSLAV BERTOŠA

Pogledi Carla Combija na povijest Istre i etnički sastav njezina pučanstva*

I

O Kopraniu Carlu Francescu Giovanniju Combiju (1827–84) — »vitezu i apostolu talijanstva Istre«¹ — postoji opsežna literatura i objelodanjena građa², a njegovu je zanimanju za povijesna pitanja, koje se uklapalo u Combijevu političku djelatnost, posvećen i poseban članak.³ Istarski talijanski povjesnik B. Benussi još je 1924. u svojoj sintezi povijesti Istre istakao da za Combija »znanost nije bila sama sebi svrhom, već osnovni i moćni činitelj političkoga života«.⁴ Tu je postavku Benussi detaljnije razradio 1927, opisavši u spomenutom članku sve razvojne stupnjeve duhovnoga sazrijevanja i oblikovanja Combijeve ličnosti, od »ambijenta žarke domovinske ljubavi«⁵ u kući njegovih roditelja, preko »živoga i snažnog zanosa talijanstva koji je zahvatio Istru«⁶ 1848. do njegova političkog rada u izgnanstvu.⁷

Nakon završetka studija u Genovi i potvrde diplome u Paviji (1853) zaposlio se u Trstu kao odvjetnički pripravnik i ubrzo ušao u krug povjesnika koji su se okupljali oko Pietra Kandlera. Kandler je Combija

* Ovaj tekst prošireno je i dopunjeno saopćenje podnijeto 27. rujna 1974. na Pazinskom memorijalu — katedri Čakavskog sabora za noviju povijest Istre. Potaknut ne samo zanimanjem za istarsku povijest XIX st. i talijansko-južnoslavenske odnose u prošlosti, već i nastojanjem da se kritički ocijene Combijevi prilozi o etničkom sastavu Istre, ovaj je prilog zapravo nastao na marginama mojih istraživanja istarskoga XVI i XVII stoljeća.

¹ Tako ga je nazvao G. Quarantotto, *Uomini e fatti del patriotismo istriano*, Trst 1934, 60 (»cavaliere e apostolo dell'Italianità istriana«).

² Usp. G. Quarantotto, *Bibliografia degli scritti su Carlo Combi e Epistolario di Carlo Combi raccolto e annotato da Giovanni Quarantotti*, p.o. iz Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria (dalje: AMSI) VII–VIII, Venecija 1960, str. XXXVII–XLI.

³ B. Benussi, *Carlo Combi nella storiografia istriana*, Atti del Reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti LXXXVII/2, a/a 1927–28, Venecija 1928, 615–35.

⁴ B. Benussi, *L'Istria nei suoi due millenni di storia*, Trst 1924, 619. Ocjenjujući djelatnost T. Lucianija i C. Combija, autor naglašava: »Tanto il Luciani quanto Carlo Combi considerarono in quella vece la scienza non fine a se stessa ma base e coefficiente potentissimo della vita politica [...]«.

⁵ B. Benussi, *Carlo Combi*, 617 (»in ambiente [...] di caldo amor patrio«).

⁶ Na i. mj. Po Benussiju god. 1848, »L'istria fu pervasa da una viva e potente fiamma d'italianità«. (Misli, dakako, samo na istarske Talijane, osobito talijansku građansku klasu.) Combi tada odlazi u Piemont, gdje »a pieni polmoni poté respirare [...] le nuove aure della libertà italica«, a zatim u Genovu na nastavak studija.

⁷ Na i. mj., 624–28 i dalje.

uvrstio u popis suradnika lista *L'Istria*, ali nije poznato koliko je ta suradnja bila ostvarena.⁸ Prema Benussiju, prijateljevanje s Kandlerom dalo je novi poticaj Combijevu zanimanju za povijest, koje se ispoljavalo još u doba njegova dječastva.⁹ Patriotski i politički rad Combijev i dalje je u prvom planu njegovih preokupacija, pa je očito da Kandlerova znanstvena kritičnost na njega nije uopće utjecala.

Combijevo se duhovno sazrijevanje poklapa s kulminacijom onog razdoblja talijanskog Risorgimenta koje povjesnici nazivaju »decenijem pripreme« (*decennio di preparazione*) (1849–59). Tadašnji je trenutak bio »povoljan za povijesne studije inspirirane nacionalnim i političkim nastojanjima«¹⁰, tada je, ističe Quarantotto, »bilo nadasve neophodno da Istra, po svojem zemljopisnom smještaju tako daleka od vitalnih nacionalnih središta i njima veoma slabo poznata, upozna i samu sebe, svoju povijest, svoje običaje, jednom riječju sve ono na čemu se moglo neosporno temeljiti njezino nacionalno pravo«.¹¹

U suštini pravedni zahtjevi većeg dijela apeninske i istarske talijanske buržoazije, osobito inteligencije, za ujedinjenjem talijanskih pokrajina, ubrzo su se, zahtjevom za pripajanjem netalijanskih krajeva s hrvatskom, slovenskom i uopće južnoslavenskom većinom, pretvorili u pozicanje za tudim.¹²

Objavivši u tijeku 1849–56, za svojeg boravka u Genovi, Milanu, Padovi i Rijeci, niz članaka u tamošnjim listovima i revijama, kompiliranjem *Saggio di storia antica per la gioventù* i suradnjom u *Dizionario corografico dell'Europa*, Combi je zapravo izvršio pripreme za izdavanje almanaha *Porta Orientale*. Pobudu da u Kopru pokrene publikaciju, koja će »Istru predstaviti sestrinskim pokrajinama Italije s etnografskoga, zemljopisnog i povijesnog stajališta«, kako je u pismu Giovanniju De Castru¹³ sâm definirao njezinu osnovnu zadaću, dobio je Combi još 1854, kada je u poznatom almanahu *Nipote del Vesta Verde* izašao članak

⁸ Na i. mj., 617.

⁹ Na i. mj., 618.

¹⁰ G. Quarantotto, *Uomini e fatti*, 46 (»Il momento era propizio agli studi storici condotti con gli intendimenti nazionali e politici [...]«).

¹¹ Na i. mj., 47. (»Era sommamente necessario che l'Istria, così lontana, per positura geografica, dai vivi centri della nazione e così ad essi mal nota, facesse con abilità conoscere anche se stessa, la sua storia, le sue tradizioni, tutto ciò, insomma, su cui si poteva inoppugnabilmente fondare il suo diritto nazionale.«)

¹² M. Pacor, *Confine Orientale. Questione nazionale e Resistenza nel Friuli e Venezia Giulia*, Milano 1964, 10. — U svojoj knjizi *Italia e Balcani dal Risorgimento alla Resistenza* (Milano 1968) Pacor navodi Salveminijevo mišljenje o tom razdoblju: »L'irredentismo si distacca sempre più dalla democrazia e si avvicina sempre più al nazionalismo« (str. 26). Također i D. Šepić, *Transformacije irredentizma*, Istra XII, 6, Pula 1974, 9–17.

¹³ G. Quarantotto, *Epistolario*, 22 (»La mia idea fu certo buona, essendomi proposto di presentar l'Istria sotto i riguardi etnografici, geografici e storici alle sorelle province d'Italia [...]«). Giovanni De Castru, talijanski povjesnik, sin Vincenza De Castru (1808–86), iz Pirana, profesora pedagogije i novinara, Combijev (i Lucianijev) prijatelj i suborac u propagandi talijanstva Istre. (Usp. E. Brol, Vincenzo De Castru, *Pagine Istriane* N. S. I., 4, Trst 1950, 196–7).

o Istri iz pera urednika Cesara Correntija.¹⁴ Combijevo je stajalište prema tom članku bilo ambivalentno i sadržavalo elemente »pozitivnoga« i »negativnog« poticaja! Dok je s jedne strane prihvaćao Correntijevo mišljenje o talijanstvu Istre, unatoč priznanju da je većina istarskog pučanstva, osobito seoskog, »slavenska«¹⁵, s druge je njegov »nacionalni« ponos bio duboko povrijeđen tvrdnjom da Istra nije »ni pijerka ni kanjac« (*nè carne nè pesce*), tj. da još nema jasno izraženo nacionalno-političko obilježje. Combijev biograf G. Quarantotto smatra da je taj »nesmotren i tjesnogrudan sud o Istri«¹⁶ izazvao iredentistički orijentiranoga koparskog profesora i odvjetnika i neposredno ga potaknuo na misao o pokretanju istarskog almanaha. Prema Angelu Vivanteu, autoru poznatog djela *Jadranski iredentizam*, Combi je naprosto nastojao oponašati Correntija.¹⁷ Naslov almanaha — *Porta Orientale* — doslovno je preuzet iz spomenuta Correntijeva članka u *Nipote del Vesta Verde*. Tom je krilaticom Correnti odredio geopolitički položaj Istre, ustvrdivši da ta pokrajina predstavlja »Istočna vrata Italije«. Takav se simbolički naslov novopokrenutog almanaha, izdanog u Kopru pred očima austrijske cenzure i policije, možda i može nazvati »hrabrim«¹⁸, ali nikako ne i originalnim. Combi je (kako će se vidjeti iz daljnjeg izlaganja) bio gotovo isključivo kompilator; preuzimao je tuđe misli, ideje i domišljanja, ali ih je veoma uporno zastupao i propagirao.

Kao plod toga »političko-patriotskog rada« Combijevo pojavio se konačno 1857. prvi svezak Istarskog zbornika (*Strenna istriana*), pod karakterističnim naslovom Istočna vrata (*Porta Orientale*). God. 1858. i 1859. izašla su još dva broja.¹⁹ Ispunivši sva tri almanaha člancima (ponajviše vlastitim) o geografiji, etnografiji, etnologiji, gospodarstvu i kulturi Istre, Combi je, po Benussijevoj tvrdnji, »na taj način htio pokazati da je Istra po svojoj povijesti, po jeziku, po svojim ustanovama i po svojem društvenom i građanskom životu bila uistinu talijanska zemlja«.²⁰ Ukupno je u almanahu objavljeno 49 priloga, od toga 36 Combijevih, 6 P. Tedeschija, 4 A. Madonizze, dok su po dva priloga napisali A. Coiz i Francesco De Combi (Carlov otac), a po jedan P. Valussi, L. D'Andri, O. Colombani i G. Costantini.²¹

¹⁴ Cesare Correnti (1815–88), milanski političar, sudionik u političkoj borbi za ujedinjenje Italije. Zanimao se za književnost, povijest, filozofiju, gospodarstvo, statistiku i društvene znanosti uopće. Odlikovao se sposobnošću prikazivanja kompleksnih sadržaja u popularnoj formi, pa je objavio niz kalendara, zbornika, statističkih godišnjaka i almanaha (Presagio, Nipote del Vesta Verde i dr.). Usp. *Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti*. Istituto Giovanni Treccani 1931, 493–4.

¹⁵ Nipote del Vesta Verde VII, 1854. (dio članka koji se odnosi na Istru navodi se prema knjizi A. Tamborre, Cavour e i Balcani, Torino 1958, 208).

¹⁶ G. Quarantotto, Uomini e fatti, 48 (»avventato e ingeneroso giudizio sull'Istria«).

¹⁷ A. Vivante, Irredentismo Adriatico, Firenze 1954, 71.

¹⁸ Lettere di Carlo De Franceschi a Pietro Kandler e ad altri, AMSI XI, f. II, Pula 1928, 76. Za *Porta Orientale* De Franceschi kaže da ima »coraggioso titolo«.

¹⁹ Sva su tri zbornika ponovno objavljena u jednoj knjizi 1890. pod naslovom C. A. Combi, *Porta Orientale. Strenna Istriana per gli anni 1857–58–59 con prefazione e note di Paolo Tedeschi*.

²⁰ B. Benussi, Carlo Combi, 618–19 (»di mostrare per tal modo come l'Istria, per la sua storia, per la sua lingua, per le sue istituzioni e per la sua vita civile e sociale, era veramente terra italiana«).

²¹ Navedeno po pretisku iz 1890.

Pacifico Valussi, uz A. Madonizzu najugledniji suradnik almanaha, naglasio je u pismu Prosperu Antoniniju 9. siječnja 1859. da grupa oko *Porta Orientale* »nema drugih težnji doli iskazati dobru volju i živu strast za domovinom«. ²² Sedamdeset i pet godina kasnije, proučavatelj Combijeva života i rada, iredentističkog pokreta u Istri i djelatnosti istarske emigracije G. Guarantotto istakao je da *Porta Orientale* »spada među najbolje političko-patriotske almanaha *Risorgimenta*« ²³ i da su članci objelodanjeni na njezinim stranicama »trajno zadržali izrazitu odgojnu vrijednost, te da predstavljaju plemeniti primjer odanosti ideji«. ²⁴ Nesumnjivo je odjek almanaha *Porta Orientale* u apeninskim i istarskim intelektualnim i građanskim nacionalnim, iredentističkim i nacionalističkim krugovima bio znatan. Čak je i spomenuti Cesare Correnti, koji se na početku pedesetih godina negativno izražavao o položaju Istre u talijanskom *Risorgimentu*, 1864. u *Talijanskom statističkom godišnjaku* Istru nazvao zemljom koja je »giovanilmente italiana«, odnosno »eletissima parte d'Italia«. ²⁵

Uza sve to, o Combijevoj su djelatnosti poneki imali i kritičnije mišljenje, premda ga, odobravajući i podržavajući njegovu nacionalnu i nacionalističku liniju, nisu javno iznosili. Karakterističan je u tom smislu primjer Pietra Kandlera (1804–72), poznatoga tršćanskog arheologa, povjesnika, pravnika i istraživača starina Trsta i Istre, koji nije bio iredentist ²⁶ i koji će, premda je proživio burna zbivanja borbe za talijansko nacionalno ujedinjenje (1859, 1866. i 1870), do kraja života »ostati protivnikom novorođenih ideja separatizma« (tj. otcjepljenja Istre i Trsta od Austrije). ²⁷ Ipak je Kandler, odgovarajući na pismo Carla de Franceschija, koji ga je izravno pitao za mišljenje o *Porta Orientale* ²⁸, iznio

²² Cit. po G. Quarantottu, *Uomini e fatti*, 59 (»in noi non c'è pretensione alcuna; ma volenterosità ed affetto vivo di patria«).

²³ G. Quarantotto, *La »Porta Orientale« di Carlo Combi* u *Uomini e fatti*, n. dj., 62 (»un posto fra le migliori strenne politico-patriotiche del Risorgimento«).

²⁴ Na i. mj. (»conservino sempre un valore squisitamente educativo e costituiscono un nobile esempio di dedizione all'idea«).

²⁵ *Annuario statistico italiano II*, Torino 1864. (cit po G. Quarantottu, *Uomini e fatti*, 67, bilj. 26).

²⁶ Tragovi talijanske nacionalne ideje u Istri naziru se već u nekim djelima (osobito u Discorso sulla patria degli Italiani) Koprantina Gianrinalda Carlija (1720–95), ali je tek u Domenica Rossetija (1774–1845), promicatelja rada Društva Minerva i pokretača časopisa *Archeografo Triestino*, i Pietra Kandlera ona značajnije izražena. Benussi prikazuje Kandlera ne samo kao »protivnika separatizma«, već i kao »odlučnog branitelja talijanstva i autonomije Trsta« (strenuo difensore dell'italianità e dell'autonomia di Trieste) (*L'Istria*, 617). – Usp. A. Vivante, *Irredentismo*, 25–7; B. Ziliotto, *Storia letteraria di Trieste e dell'Istria*, Trst 1924, 64–77; Isti, Gianrinaldo Carli da Capodistria e le origini del Risorgimento, *Porta Orientale* XXIII, 7–8, Trst 1953, 249–66; B. Stulli, *Tršćanska »Favilla« i Južni Slaveni*, *Anali Jadranskog instituta JAZU I*, Zagreb 1956, 9–10; C. Pagnini, *I giornali di Trieste delle origini al 1959*, s. I. 1959, 49–61; Isti, *Domenico Rossetti a 200 anni della nascita*, Trst 1974, 5–17 itd.

²⁷ Takvo je Kandlerovo stajalište A. Vivante opisao riječima: »Il Kandler, che sente lo spirito del liberalismo quattrocentesco e sopravvive al 1859, al 1866, al 1870, rimarrà refrattario alla neonata idealità separatista« (*Irredentismo Adriatico*, 26).

²⁸ »Cosa dice Ella del secondo anno di *Porta Orientale*?« (citat iz neobjavljena De Franceschijeva pisma P. Kandleru; usp. G. Quarantotto, *Uomini e fatti*, 55).

negativan sud o Combijevu načinu rada i koncepciji almanaha.²⁹ Kandler, štoviše, ističe da se »morao smijati videći kako su dodavanjem vokala talijanizirana neka osobna slavenska ili slavenizirana imena, što je nesretna namjera koja ničemu ne služi i koja otkriva nepoznavanje stranih imena, čisto latinskih ili slično [...]«. ³⁰ Kandlerovo negativno mišljenje o *Porta Orientale* sve do izlaska Quarantottove knjige (1934) nije izbilo u javnost, a spomenuto je pismo do danas ostalo neobjavljeno.³¹ Po Quarantottu čak ni sâm Combi nije nikada saznao za Kandlerovu nesklonost prema već tada mnogo hvaljenom almanahu!³²

II

Premda je Combi 1859. stao na čelo Tajnoga nacionalnog komiteta za Trst i Istru (Comitato nazionale segreto per Trieste e l'Istria),³³ uspio je, unatoč povremenim intervencijama austrijske policije u funkcije koje je obavljao, nastaviti svoju djelatnost sve do sredine lipnja 1866. Ipak je 1859. saznajući da policijske vlasti pripremaju zabranu almanaha *Porta Orientale* odustao od njegova daljnjeg izdavanja.³⁴

Poslije Magente i Solferina (1859) i poznatih zbivanja na Apeninskom poluotoku u tijeku 1860. koja će 17. ožujka 1861. dovesti do proglašenja Kraljevine Italije, iredentistički pokret u Istri dobiva novi zamah. U političkoj borbi sve više dominiraju velikotalijanske ideje i sve očiglednija postaje težnja istarskih Talijana da se ubrza ujedinjenje Istre s »njezinom velikom majkom« (*colla sua grande madre*).³⁵ Jedan je od istaknutijih vođa tog pokreta i Carlo Combi, koji razvija živu aktivnost u Istri i izvan nje (osobito nakon što je u proljeće 1866. po nalogu policije morao napustiti Kopar). U tu su svrhu osnovani i komiteti u Torinu i

²⁹ Na i. mj. – Quarantotto je Kandlerov odgovor ocijenio kao »hladan, da se ne kaže neprijateljski, i usmjeren ponajviše na traženje dlake u jajcu« (»La risposta del Kandler [...] fu piuttosto fredda, per non dire ostile, a diretta soprattutto a cercare il pelo nell'uovo«).

³⁰ Na i. mj., 54–55 (»Ho dovuto ridere vedendo come si sieno italianizzati alcuni nomi propri coll'aggiungere alla parola slava o slavizzata una vocale, infelice pensiero che non giova a nulla, e che svela ignoranza dei nomi antichi, pretti latini o simili...«). Combi, naime, u bilj. 9 svojega članka *Etnografia dell'Istria* navodi niz mjesta u unutrašnjosti Istre, npr. Zarečje (Zarez), Cerovlje (Ceroglie), Gologorica (Gollogorizza) itd. za koje tvrdi da »nemaju ništa slavenskog« (nomi che nulla hanno di slavo)!? Cit. po C. Combi, *Istria. Studi storici e politici*, Milano 1886, 176.

³¹ G. Quarantotto, *Uomini e fatti*, 66, bilj. 14. Neobjavljena pisma P. Kandlera Carlu De Franceschiju u Archivio diplomatico di Trieste.

³² Na i. mj., 55 (»Il Combi [...] nulla seppe della poca simpatia del Kandler per la *Porta Orientale*«.)

³³ *Camillo De Franceschi*, *L'attività dei comitati politici di Trieste e dell'Istria dal 1859 al 1866*, AMSI I, 1949, 145–230.

³⁴ R. Giusti, *Scritti sul problema veneto e il confine orientale 1859–1871*, Venecija 1971, str. XXXIX.

³⁵ B. Benucci, Carlo Combi, 624.

Milanu u kojima djeluju Pacifico Valussi,³⁶ autor poznatog članka *Trieste e l'Istria e le loro ragioni nella questione italiana* (Milano 1861), nazvanog kasnije »manifestom jadranskog iredentizma« (*Manifesto dell'irredentismo adriatico*), Sigismondo Bonfiglio,³⁷ Tomaso Luciani³⁸ i Carlo Combi. Tada nastaju i Combijevi politički intonirani članci, objelodanjeni ponajviše u *Rivista Contemporanea*, *Perseveranza* i *Politecnico* (»Etnografia dell'Istria«, »La frontiera orientale d'Italia e la sua importanza«, »Importanza delle Alpi Giulie e dell'Istria per la difesa dell'Italia orientale« itd.).

Iako je poraz talijanske vojske kod Custozze (24. lipnja 1866) i slom njezine mornarice kod Visa (20. srpnja) pokopao iluzije o ujedinjenju Istre s Italijom, Combi već sedam dana kasnije (27. srpnja 1866) upućuje »Apel Istrana Italiji« (*Appello degli Istriani all'Italia*) u kojem, uz ostalo, ističe:

»Slavene, kojih ima dvadeset i više plemena, [...] tu su mirno doveli upravljači ovih pokrajina da bi njima naselili zemlju opustjelu od ratova i kuge [...], no nije nastalo ni jedno selo s makar malo razvijenim gospodarskim i kulturnim životom koje ne bi bilo potpuno talijansko [...]. Civilizacija je, dakle, sva naša, [sva talijanska]; naše je sve ono što sačinjava život nekog naroda, njegovo dostojanstvo, ugled, ponos i njegovo lice.«³⁹

Ti su se doseljeni »Slaveni«, po Combiju, poput »listova otkinutih od svojeg narodnosnoga stabla«,⁴⁰ obreli u istarskoj sredini »spremnoj da ih oslobodi prirodene ponositosti i da ih talijanizira«. ⁴¹ Štoviše, nastavlja on, budući da »su živjeli i žive bez povijesti, bez tradicije, bez ustavnova [...], i sami priželjkuju da se izjednače s nama« (tj. s istarskim Talijanima; M. B.).⁴² Combi, dakle, u hrvatskom i slovenskom etničkom

³⁶ Pacifico Valussi (Talmason 1813 – Udine 1893), zanimljiva figura iredentističkog pokreta, napose zbog evolucije njegovih političkih pogleda na »istarske Slavene«. Uredivao je u Trstu *Osservatore Triestino*, a od 1859. živio kao politički emigrant u Milanu gdje osniva list *Perseveranza*. – Usp. M. Rojmić, Nacionalno pitanje u Istri 1848–49, *Historijski zbornik* II, Zagreb 1949; B. Stulli, Trččanski »Favilla«, n. dj.

³⁷ Sigismondo Bonfiglio, odvjetnik i profesor iz Mantove, emigrant u Torinu. Zbližio se s krugovima istarske i venetske emigracije. Suradivao osobito s Tomasom Lucianijem, uz čiju je pomoć napisao članak »I termini d'Italia dal Nevoso al Quarnaro« (1866).

³⁸ Tomaso Luciani rodio se u Labinu 1818. God. 1848. načelnik je rodnoga grada, a od 1860. emigrant u Lombardiji. Koordinirao je djelatnost istarske političke emigracije. Od 1866. radio u Mletačkom arhivu, upućujući građu i regista listovima *L'Istria*, *La Provincia dell'Istria* i časopisu AMSI. Umro 1894.

³⁹ C. Combi, *Istria*, 223–5 (»Sono Slavi di venti e più stirpi [...] pacificamente importati dai dominatori di queste province per popolare le terre disertate dalle guerre e dalle pesti [...] Non sorge invece un villaggio, in cui si agiti un po'di vita civile, il quale non sia prettamente italiano [...] La civiltà dunque è tutta nostra [tutta italiana], nostro tutto, che costituisce la vita di un popolo, il suo decoro, il suo diritto«). Tekst u uglatim zagradama predstavlja dopunu kojom B. Benussi Combijevo izlaganje želi učiniti još »jasnijim« i orvorenijim! Usp. B. Benussi, Carlo Combi, 628.

⁴⁰ C. Combi, *Istria*, 223 (»Slavi [...] nell'Istria [...] sono foglie staccate dall'albero di loro nazione«).

⁴¹ Na i. mj. (»nell'Istria [...] tutto era pronto a togliere loro la nativa fiera e italianarli«).

⁴² Na i. mj. (»Essi vissero e vivono senza storia, senza memorie, senza istituzioni [...] e desiderosi anzi di essere equipparati con noi«).

elementu u Istri, čak ni u godini 1866, još ne vidi protivnike iredentističkim i velikotalijanskim posizanjima. Točno primjećuje E. Sestan da se Carlo Combi, iako »jedan od korifeja istarskog iredentizma« (uno dei corifei dell'irredentismo istriano), nije do kraja oslobodio romantičarske i »fachinettijevske« predodžbe o »istarskim Slavenima«.⁴³ Combi, doduše, u njima ne vidi pastoralno-arkadijske plemenite i dobrodušne primitivce, on ih potcjenjuje i smatra manje vrijednim, ali u njima trenutno ne vidi političke protivnike. Tek će Combijevi nasljednici, nastavljači njegove nacionalističke ideologije, ili suvremenici i suborci duljega životnog vijeka od Combijeva, isticati potrebu »obrane [talijanske] civilizacije od nadirućega slavizma«.⁴⁴

Ipak je Combi veoma dobro uočavao »slavensku opasnost« za talijanske iredentističke planove, strahujući da bi političke okolnosti mogle »istarske Slavene« od »objekta« pretvoriti u »subjekt« povijesti. A tada — »jao nama«! (*guai a noi!*), uskliknuo je u članku Istočna granica Italije i njezino značenje.⁴⁵ Nedavno je i R. Giusti, autor posljednjeg prikaza kompleksnoga pitanja »istočne granice« u programima istarske iredentističke emigracije, upozorio na Combijevu geopolitičku analizu zemljopisnih i povijesnih obilježja Istre (od rimske vladavine, preko feudalizma i mletačkoga dominija do Napoleonova doba) i na njegovu tvrdnju da su »Porta Orientale« za Italiju veoma značajna »zbog nacionalne nezavisnosti i sigurnosti pomorskog prometa Jadranom [...]«.⁴⁶

U tijeku svoje tridesetpetgodišnje djelatnosti Combi je, pomno prateći politička zbivanja i nacionalno-iredentistički tisak, te priloge svih vrsta o Istri,⁴⁷ mnoge postavke preuzimao od drugih djelatnika iredentističkog pokreta, ali je dosljedno zastupao nekoliko osnovnih teza: tezu o talijanskom karakteru Istre, o nastojanju austrijskih vlasti da »istarske Slavene« suprotstave Talijanima, o potrebi da se talijanska vlada zauzme za pripojenje Istre Kraljevini Italiji i da tako ojača svoju istočnu granicu, tezu da bi jačanje mlade Kneževine Srbije i njezino širenje prema zapadu moglo ugroziti talijanske interese na istoku itd. No, dok su prilozima u *Porta Orientale*, zbog austrijske cenzure, »oprezni i obzirni« (*cauti e guardinghi*), članci objelodanjeni u doba Combijeve emigracije, po ocjeni sastavljača izbora njegovih radova, pisani su otvoreno i jasno, »proklamirajući svom silinom talijanstvo naše pokrajine i njezinu neobuzdanu težnju da bude združena s majkom domovinom«.⁴⁸

⁴³ E. Sestan, Venezia Giulia. Lineamenti di una storia etnica e culturale, Bari 1965, 82.

⁴⁴ P. Tedeschi, Prefazione alla seconda edizione, Porta Orientale (1890), str. V. — U tom Predgovoru Tedeschi piše: »Nella Porta Orientale sono gettate le fondamenta del Pro Patria che unisce tutti gl'italiani di qua dall'Isonzo in un pensiero: la difesa della nostra civiltà contro l'irrompente Slavismo.«

⁴⁵ La Frontiera Orientale d'Italia e la sua importanza, Politecnico, Milano 1862. (C. Combi, Istria, 191).

⁴⁶ R. Giusti, Scritti, str. XXXIX.

⁴⁷ Combi je autor prvoga opsežnijeg prikaza istarske bibliografije (Saggio di bibliografia istriana) koji je anonimno izdao 1864, obuhvativši njime, zajedno s dodatkom, 3060 jedinica. God. 1967. bolonjski nakladnik Forni izdao je pretisak, označivši Combija kao autora.

⁴⁸ C. Combi, Istria, str. IX (»proclamando vivamente la italianità della nostra provincia e la sua indomita aspirazione a essere ricongiunta colla madre patria«). Citat iz tekstua nepotpisanih priređivača članaka.

Iako je istarsku i tršćansku povijest poistovjetio s poviješću talijanstva u Istri i Trstu i uporno isticao tezu o premoći latinsko-venecijanske kulturne baštine nad »slavenskom« u Istri,⁴⁹ ipak je »politička frazeologija«⁵⁰ Combijeva podređena jednom osnovnom cilju: dokazivanju da obrana Italije i njezinih nacionalnih interesa i »nije potpuna i moguća bez [posjedovanja] istarske zemlje«.⁵¹ Glavna zadaća svih povijesnih čimbenika koji su vladali Istrom u tijeku njezine burne prošlosti bila je, po Combiju, čuvanje i učvršćivanje »istočne granice«. Pišući 1857. svoj »Uvod u povijest Istre« (*Prodromo della storia dell'Istria*) — kasnije je to proglašeno prvim sintetičkim nacrtom istarske povijesti⁵² — Combi ističe da je već god. 14. pr. n. ere, u doba cara Augusta, stvaranjem X. italske regije »Venetia et Histria«, koja se prostirala do rijeke Raše, *istočnoj granici* posvećena posebna pažnja.⁵³ Tu su »granicu« u tijeku ranoga srednjeg vijeka čuvale »Venecija i Istra«, odbijajući česte napade Saracena i Hrvata. Time su se one, piše Combi, »hrabro borile protiv novih pokušaja prodora stranaca i zadužile domovinu« (!).⁵⁴ Tobažnju »istarsko-mletačku« obranu istočne granice autor vidi i u otporu uskočkim napadima, kada su u drugoj polovini XVI i u prva dva decenija XVII stoljeća »istarski brodovi ujedinjeni s mletačkim zajednički nastupali protiv uskočkih zasjeda«.⁵⁵ Combi prešućuje već u njegovo vrijeme poznatu činjenicu da su se na tim »naoružanim barkama« (*barche armate*), koje je mletačka vlada slala u istarske obalske vode, nalazile gotovo isključivo plaćeničke čete Hrvata i Albanaca, pa njihovi sukobi s uskocima nemaju (niti su tada mogli imati) nikakva obilježja nacionalne obrane *istočne granice* talijanstva!

I organiziranu kolonizaciju hrvatskoga i uopće južnoslavenskoga žiteljstva u istarska sela i gradove upustosene ratovima, kužnim epidemijama i sveopćom depopulacijom, Venecija je, po Combijevoj politikantskoj kombinatorici, provodila ponajviše »radi jačanja snage istarskog pučanstva protiv [...] opasnih susjeda«.⁵⁶ Autorova opsjednutost »istočnom granicom« došla je i tu do punog izražaja! Combi oštro osuđuje gospodarsko-demografsku politiku Republike Sv. Marka, ističući »da bi ostarjela Venecija bila mnogo bolje učinila da je, umjesto naseljivanja stranaca, u toj graničnoj zemlji [...] ponovno probudila život starih vremena i tako potakla duh talijanstva«.⁵⁷ Politikantski *pium desiderium* Carla Combija nema, dakle, nikakve veze s istarskom stvarnošću XV—XVII stoljeća!

⁴⁹ G. Cervani — E. de Franceschi, Fattori di spopolamento nell'Istria veneta nei secoli XVI e XVII, Atti. Centro di ricerche storiche IV, Rovinj 1973, 103.

⁵⁰ Na i. mj.

⁵¹ C. Combi, Istria, članak La Frontiera Orientale d'Italia e la sua importanza, 191 (»La nostra difesa non è dunque completa, nè possibile senza la terra istriana«).

⁵² Priredivači Combijeve zbirke članaka Istria smatraju da je taj Uvod »primo abbozzo di una Storia dell'Istria« (57—8), dok ga sâm Combi naziva »cenni riassuntivi« (56).

⁵³ C. Combi, Istria, 3.

⁵⁴ Na i. mj., 15 (»Venezia e l'Istria combattevano valoroso contro nuovi attentati di genti straniere e bene meritavano la patria«).

⁵⁵ Na i. mj., 46.

⁵⁶ Na i. mj. 45 (»per aumentare le forze della popolazione istriana contro [...] pericolosi vicini«).

⁵⁷ Na i. mj., 189 (»Se l'invecchiata Venezia avesse ridesta in quella terra di confine [...] la vita dei tempi antichi, favorendo il genio italiano, avrebbe meglio fatto che non importandovi nuovi stranieri«).

III

U svojim se člancima Combi u više navrata osvrtao i na pitanje etničkog sastava istarskog pučanstva, i to ne samo u prošlosti nego i u XIX stoljeću. Već u prvom svesku *Porta Orientale*⁵⁸ on je, preuzimajući podatke iz Kandlerova članka *O pučanstvu koje je nastavalo Istru*,⁵⁹ pokušao opisati mletačku kolonizaciju. Combi doseljenike obuhvaća zajedničkim pojmom »slavenska plemena nazvana *novo žiteljstvo*« (tribu slave chiamate *genti nove*), a među njima razlikuje »plemena« »Slavena« (Slavi), »Morlaka« (Morlacchi), »Dalmata« (Dalmati) i »Srbo-Crnovoraca koji su se 1657. naselili u Pedrolu ili Peroju nedaleko Pule« (*Serbi-Montenegrini nel 1657, stabilitesi in Pedrolo o Peroi presso Pola*).⁶⁰

U istom godištu i drugi suradnik almanaha — Antonio Coiz⁶¹ — iznio je mišljenje da »slavensko pleme, naseljeno na seoskom području i u brdovitim predjelima, broji približno 112.000 i da se dijeli u dva roda: slovenski i srpski [. . .]«. ⁶² Vrativši se tom pitanju tri godine kasnije, Combi je potpuno prihvatio Coizovu tezu o diobi istarskog pučanstva na Talijane, Slovence i Srbe! U torinskoj *Rivista Contemporanea* objavio je 1860. spomenuti članak *Etnografija Istre*, iznijevši ovakvo stajalište:

»Sada na malom prostoru ove pokrajine imamo dva plemena, talijansko i slavensko; prvo je gotovo potpuno kompaktno, civilizirano, ono gospodari čitavom obalom i svakim, pa i najmanjim, kulturnim središtem u unutrašnjosti; drugo pleme živi rastrkano po najskromnijim osamljenim seoskim kućicama, ono je različito po porijeklu, po običajima, po jeziku, bez svoje povijesti, bez kulture. Broj Talijana, uključujući i one u Trstu, iznosi 160.000, a Slavena — pravih i talijaniziranih — ima 112.000.«⁶³

Uočljiva je Combijeva težnja da pokaže apeninskim Talijanima (članak je njima i namijenjen) kako će biti relativno lako talijanizirati tu difuznu i nepovezanu »slavensku masu«, koja je uz to, po omiljenoj autorovoj frazi, »bez povijesti i kulture«. Iako su relativno mnogobrojni, po Com-

⁵⁸ Na i. mj., passim (u članku Prodro, n. dj.).

⁵⁹ P. Kandler, Dei popoli che abitano l'Istria, *L'Istria* VI, 18, 3. V. 1851. — 20, 17. V. 1851.

⁶⁰ C. Combi, Prodro, 46—54.

⁶¹ Antonio Coiz (1823—86), rođen u Faedisu (slov. Fojda), nedaleko Udina (slov. Videm) u Furlaniji, svećenik i dugogodišnji profesor koparske gimnazije. Službovao je po raznim gimnazijama i licejima u sjevernoj Italiji (Biella, Cosenza, Sondrio, Lodi, Bergamo). Suradivao je i prijateljevao s političkim emigrantima iz Julijske Venecije i bio član Tršćansko-istarskog komiteta (1866). — Usp. *Porta Orientale* 1857, Kopar 1890, 13; *Piccola enciclopedia giuliana e dalmata*, Gorica 1962, 59.

⁶² A. Coiz, *L'Istria geografica*, *Porta Orientale* 1857 (Kopar 1890), 13. (»Di stirpe slava, abitanti la campagna e la parte montuosa, 112.000 all'incirca. Van essi divisi in due famiglie: la slovena e la serba [. . .]«).

⁶³ C. Combi, *Istria*, u članku *Etnografia dell'Istria*, 152—3 (»Ora su questa breve provincia abbiamo due stirpi, l'italiana e la slava; la prima quasi intieramente unigena, incivilita, padrona di tutta la costa e d'ogni anco più piccolo centro di coltura nell'interno; l'altra dispersa nei più umili casolari della campagna, varia d'origine, di costumanze, di linguaggio, senza storia, senza civiltà. Gl'Italiani, compresa Trieste, sommano a 160.000; gl'Slavi, tra puri e italianizzati, a 112.000«).

biju predstavljaju povijesnu, kulturnu i političku *quantité négligeable*. Tumačenje slavenske etnogeneze u Istri izneseno je ovim riječima:

»Što se tiče Slavena oni se dijele u dva glavna plemena: Srbe i Slovence [Srba...] koje istarski Talijani zovu Morlacima, ima 54.000, a naseljavaju seosko područje donje Istre između Mirne, mora i Raše. No, prije nego li su doprli do obala te rijeke pomiješali su se sa slovenskim elementom, tako da se prijelazni sloj iz jednoga u drugo pleme (oko 10.000) nalazi baš u središtu poluotoka. Nasuprot tome oko lijeve obale Mirne nalazi se element koji predstavlja prijelaz od srpskoga k talijanskom plemenu, tj. oko 6.000 talijaniziranih Morlaka [...].«⁶⁴

Svoja domišljanja o etničkoj slici Istarskog poluotoka Combi dopunjuje tvrdnjom da se u središtu bivše Pazinske grofovije i po selima Labištine i Motovunštine smjestilo »oko 9.000 Slavena bosanskog porijekla koje treba pribrojiti plemenu Srba [...].«⁶⁵ Ukupno, dakle, Combi u Istri i Trstu razlikuje 160.000 Talijana, 79.000 Srba, odnosno pučanstva srpskog porijekla i 33.000 Slovenaca. Po njemu su istarski čakavci nastali miješanjem slovenskoga i srpskog sloja, dok čakavsko-ikavski sloj oko rijeke Mirne smatra »prijelazom od srpskoga k talijanskom plemenu! To su, dakako, apsurdne improvizacije lišene svake osnove, kojima ne treba komentara. Premda ih talijanska historiografija XIX i XX st. nije prihvatila, potrebno je, bar u kratkim crtama, upozoriti na njihov postanak. U istarskoj talijanskoj literaturi prvi se put spominju tragovi srpskog imena 1848, kada je urednik lista *L'Istria* P. Kandler počeo objavljivati jezičnu građu u seriji članaka pod naslovom *Saggio di dialetti istriani*.⁶⁶ U nastojanju da se prikaže raznolikost istarskoga jezičnog mozaika donijeti su primjeri govornih posebnosti pojedinih jezičkih area u Istri. Međutim, anonimni tekst pisan hercegovačkom štokavštinom i Gajevom grafijom, naznačen kao »srpski iz donje Istre i grada Trsta«⁶⁷, nije vjerodostojan, tj. njegova provenijencija nije istarska, već je uredništvo najvjerojatnije dostavljen iz krugova trčanskih Srba, odnosno njihove trgovačke kolonije i Srpske pravoslavne opštine.⁶⁸ Nesumnjivo su i Czoernigove »etnografske« ankete, osobito prva iz 1846. u kojoj su Srbi i Hrvati prikazani kao jedan narod (»Srbohrvati«) koji govori »srbohrvatskim« jezikom⁶⁹, također utjecale na Combija i, bar u početku, na

⁶⁴ Na i. mj., 154 (»Quanto agli Slavi essi vanno distinti in due stirpi principali: la serbica e la slovena [...] I Serbi, che gl'Italiani dell'Istria chiamano Morlacchi, sono in numero di 54.000, e abitano la campagna dell'Istria inferiore tra il Quietto, il mare e l'Arsa. Ma prima di toccare le sponde di questo fiume, si frammischiano ad elementi sloveni, si che la transizione dall'una all'altra stirpe (circa 10.000) sta proprio nel centro della penisola. Sulla sinistra sponda del Quietto all'invece e presso la costa c'è il passaggio dalla schiatta serbica all'italiana, cioè Morlacchi italianizzati, in numero di circa 6.000 [...].«).

⁶⁵ Na i. mj., 155-6 (»Altri 9.000 Slavi, d'origine bosniaca, vanno attribuiti alla stirpe dei Serbi [...].«).

⁶⁶ *L'Istria* I, 18, Trst, 4. IV 1846. Saggio je zapravo počeo izlaziti u br. 13-14, 14. ožujka, i s prekidima nastavljen do sredine 1846.

⁶⁷ *L'Istria* I, 18 (»Serblico dell'Istria inferiore, ed anche della città di Trieste«).

⁶⁸ Detaljnije o tome usp. M. Bertoša, Još o jednom prilogu naseljivanju Istre u XVII stoljeću, *Historijski zbornik* XXV-XXVI, Zagreb 1972-73, 455-59.

⁶⁹ Usp. F. Zwitter - J. Šidak - V. Bogdanov, Nacionalni problemi v Habsburški Monarhiji, Ljubljana 1962, 20-1; 211-16 i passim.

neke talijanske povjesnike. Konačno, ne treba zanemariti ni činjenicu da se u to vrijeme mlada Kneževina Srbija započela uspinjati, usmjeravajući svoj razvitak i svoju političku ekspanziju prema programatskim tezama *Načertanija*. U spomenutom članku »Istočna granica Italije i njezina važnost« Combi već 1862. upozorava da će bez Istre Italija biti osakaćena i prisiljena da »na dva koraka od rječice Soče gleda zastavu mlade Srbije kako se vije na Julijskim Alpama«. ⁷⁰ Možda je Combi svojom »etnografskom« mistifikacijom htio upozoriti talijansku vladu da se srpski element već nalazi u Istri i da bi, ako se ne intervenira, mogao postati svjestan, te tako biti prethodnica i stjegonoša te zastave mlade Srbije kojom Combi straši Kraljevinu Italiju?

Sumirajući idejne odrednice Combijeve djelatnosti suradnici poznate talijanske enciklopedije *Treccani* ističu da je on »nastojao predstaviti Istru u čistom talijanstvu njezine povijesti, njezina jezika, njezinih običaja, tradicija, težnji i da je, kao talijansku pokrajinu, uključi u veliki pokret za nacionalno ujedinjenje«. ⁷¹

Takvim su nastojanjem prožeti svi članci posthumno izašle Combijeve knjige *Istria. Studi storici e politici*, pa i oni koje su autor i njegovi sljedbenici očito smatrali znanstvenim historiografskim i etnografskim raspravama. Combijev se procédé, međutim, ni u tim priložima ne izdiže iznad razine političkog pragmatizma. S punim pravom ističe Benussi da Combi »nije bio povjesnikom u užem smislu riječi, već prije svega širitelj ideja i buditelj svijesti«. ⁷² Slična su stajališta zastupali i neki drugi Combijevi biografi. No, dok ga Vincenzo de Castro (u nekrologu 1884) i Melchior Corelli (u posebnom broju *Pagine Istriane* 1950, posvećenom »slavnim Istranima«) ⁷³ smatraju »odličnim odgojiteljem u najširem smislu riječi« ⁷⁴, u najnovije ga doba (1971) Bruna Forlati Tamaro svrstava (uz Tomasa Lucianija) u »ekspONENTE nacionalnog pokreta«. ⁷⁵

Najveći dio starije i novije talijanske publicistike i historiografije ne smatra Combija znanstvenikom, već »širiteljem ideja«, »buditeljem svijesti«, »preporodnim djelatnikom«, »odgojiteljem u najširem smislu riječi« i sl., a M. Pacor, talijanski povjesnik marksističke orijentacije, pridaje mu epitet »desnog patriota« (*patriota di destra*). ⁷⁶

⁷⁰ C. Combi, *Istria*, 190 (»Guai a noi, se, popolo mutilato dietro a due piedi d'argine sul fiumicello dell'Isonzo, vedremo il vessillo della vergine Serbia inalberato sovra le vette dell'Alpe Giulia!«).

⁷¹ Enciclopedia *Treccani*, 912 (Carlo Combi [...] miro a far conoscere l'Istria nella schietta italianità della sua storia, della sua lingua, dei suoi costumi, delle sue tradizioni ed aspirazioni e a farla partecipare come provincia italiana a grande movimento unitario della nazione«).

⁷² B. Benussi, Carlo Combi, 629 (»Non fu uno storico nello stretto senso della parola, ma fu piuttosto un propagatore d'idee, un risvegliatore di coscienze«).

⁷³ M. Corelli, Carlo Combi, *Pagine Istriane* III, ser., I, 4, Pola(!) 1950, 212–16.

⁷⁴ Na i. mj., 215 (»Fu un ottimo educatore, nel senso più ampio della parola«).

⁷⁵ B. Forlati Tamaro, Pola, Padova 1971, 82. Autorica razlikuje »ekspONENTE nacionalnog pokreta« (C. Combija, T. Lucianija) od utemeljivača povijesne znanosti o Istri i Trstu u koje ubraja D. Rossettija, G. R. Carlija, P. Kandlera, C. Marchesettija, M. Tamara, Carla De Franceschija i dr.

⁷⁶ M. Pacor, *Italia e Balcani*, 26.

Uza sve to, Combijeve su ideje, zbog prilika u drugoj polovici XIX i u tijeku XX stoljeća, nadživjele svojeg autora i zadržale se do danas. Povremeno su se pojavljivale na stranicama publikacija s iredentističkim i velikotalijanskim tendencijama.⁷⁷

Carlo Combi ostat će zabilježen u povijesti istarskih Talijana i u talijanskoj povijesti uopće kao istaknuta figura iredentističkog pokreta, koji se bavio i povijesnim problemima podređujući ih pragmatičkim ciljevima svoje političke orijentacije. Znanstveni istraživač povijesti nikad nije bio.⁷⁸

⁷⁷ Takvih primjera ima bezbroj! Već su urednici spomenute knjige Combijevih članaka, priređene prigodom druge obljetnice autorove smrti (1886), njezino izdanje popratili karakterističnom posvetom: »Našoj omladini posvećujemo ove zapise Carla Combija da iz njih nauči djelotvorno voljeti Domovinu i uvijek i svim sredstvima brani talijanstvo od zaplotnjačkih napada« (»Ai nostri giovani dedichiamo questi scritti di Carlo Combi perche da essi apprendano ad amare operosamente la Patria a difendere sempre e in ogni modo la insidiata italianità«). God. 1945. list *Grido dell'Istria* (I, 18, 9. XII, str. 2), organ tzv. Istarskog komiteta (Comitato istriano) pod naslovom *L'Istria è italiana* donosi odlomke Combijevih tekstova o talijanstvu Istre. – U ediciji *Histria*, Numero unico dedicato alla civiltà istriana e dalmata, izašao je 1972. članak *Il processo di slavizzazione dell'Istria* u kojem njegov autor G. Bartoli prepričava Combijeve teze o talijanskom karakteru Istre (543). – I. E. Schwarzenberg, prikazujući u časopisu *AMSI XX–XXI*, Trst 1972–73. članak *B. Vižintina* Istra u grafici 19. stoljeća, posuže za netočnim Combijevim statističkim podacima o etničkoj i nacionalnoj strukturi Istre (475–78)! Ird.

⁷⁸ Gotovo je nevjerojatno da se u nas 1965. i 1971. mogla pojaviti (i uporno braniti!) tvrdnja da je »Karlo Kombi najbolji poznavalac starije prošlosti Istre« (?!). Ta besmislena i krajnje bezobzirna mistifikacija služila je (i valjda još uvijek služi!) njezinu autoru za politikantske makinacije koje iznosi u svojem pseudoznanstvenom tekstu. Usp. G. Stanojević, Naseljavanje Istre u XVII vijeku s osvrtom na iseljavanje iz Crne Gore i Crnogorskog primorja, *Istorijski zapisi* XII, Titograd 1965, 466; *Isti*, Povodom dvije kritike, *Istorijski glasnik* 1, Beograd 1971, 139.

S U M M A R Y

The Istrian Irredentist Carlo Combi (Koper, 1827 — Venice, 1884), was a lawyer, editor, professor, and newspaper and magazine journalist in Genoa, Milan, Turin, Padua, Rijeka, Koper, Trieste, and Venice, who developed spiritually and intellectually during the Italian Risorgimento at the culmination of a period which historians call the decade of preparation (*decennio di preparazione*) from 1849 to 1859. During this period the basically justified demands of the majority of Apennine bourgeois Italians who wanted unification of the Italian provinces, were transformed into a desire to annex non-Italian areas with Croatian, Slovenian, and other South Slavic majorities, and to encroach on foreign soil with explicit nationalistic tendencies. Istrian Irredentist emigration, as well as the movement's other activities which survived in Istria despite Austrian censorship and police surveillance, emphasized more and more that the totality of Istrian history and cultural heritage be pronounced Romance and Italian, and hence demanded its separation from Austria and annexation to Italy. Such nationalistic and political sentiments found specific expression in many pseudo-scientific »historical« articles and sketches where Istria was presented as the »Porta Orientale« (Eastern Gate) of Italy. Combi published a miscellany in Koper (1857—59) with this symbolic title, a label first applied to Istria by Cesare Correnti in his almanac, *Nipote del Vesta Verde*. Combi filled all three volumes with articles — mostly his own — on the geography, ethnology, farming, and culture of Istria, and, according to the noted Istrian historian B. Benussi, »in this way wanted to show that Istria, by its history, its language, its institutions, and its social and civic life was in fact Italian«. Combi reiterated his claims that the »Porta Orientale« was significant for Italy »because of national independence and security of naval movements in the Adriatic«. Although a few eminent scholars — Tršćanin P. Kandler, for example — reacted negatively to the almanac and Combi's presentation of Istrian history, *Porta Orientale* made a considerable impact in the intellectual and middle-class circles of Istrian and Apennine Italians. Although in 1859 Combi was chief of the Secret National Committee for Trieste and Istria (*Comitato Nazionale Segreto per Trieste e l'Istria*) he continued his activities in Koper until the middle of 1866, when he had to leave Istria under orders from the police. In emigre circles, among such eminent figures as Pacifico Valussi, S. Bonfiglio, T. Luciani, A. Coiz, and others, Combi played a significant role. He published articles in the magazines *Rivista Contemporanea*, *Perseveranza*, and *Politecnico* with typical titles: »Etnografia dell'Istria« (The Ethnography of Istria), »La Frontiera Orientale d'Italia e la sua Importanza« (The Eastern Border of Italy and Its Importance), and »Importanza delle Alipi Giulie e dell'Istria per la Difesa dell'Italia Orientale« (The Importance of Alipi Giulie and Istria for the Defense of Eastern Italy), and so on.

Although Combi was a compiler, taking ideas from other thinkers, these views he presented very persistently. His »historical« and »ethnographic« compilations were improvisations with no scientific basis, but they represented the heart of the pragmatic political goals to which he dedicated himself. This has earned him the epithets of »propagator of the Irredentist idea« and »right-wing patriot« in contemporary Italian historiography.